

A nemzetközi morfofonematikus romani ortográfia magánhangzó-jelölése¹

Rosenberg Mátyás

Nyelvtudományi Kutatóközpont
ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

This paper looks at the ways in which vowels are represented in the international morphophonemic writing of the Romani language. First, it gives a brief account of the circumstances under which the writing system evolved and of the activities that contributed to its creation. The paper goes on to examine vowel quantity, stress marking rules, the graphic representation of palatalisation and its relationship with centralised vowels, in multiple varieties of Romani but primarily from the perspective of the Lovari variety spoken in Hungary. The aim is to explore the origin of this system of graphic representation and to give some examples to reveal a number of important and serious problems, both theoretical and practical, about this orthography.

Keywords: Romani language, spelling, orthography, standardisation

Kulcsszavak: romani nyelv, helyesírás, ortográfia, sztenderdizáció

1. Bevezető

A romani nyelvet írásban is használók körében régóta felmerült az igény egy egységesített írásrendszer létrehozására. Magyarországon már közel 100 évvel ezelőtt többen kiemelték ennek szükségességét (történeti háttérét részletesebben ld. Arató 2012), a világ többi részén pedig mára számos „elfogadottnak”, „közösnek” vélt romani írásrendszer él párhuzamosan. Ezzel szemben a hétköznapi kommunikációban minden országban spontán módon a többségi nyelv helyesírását használják, azaz egyetlen egységesített nemzetközi írásrendszer sem terjedt el annyira, hogy a romani anyanyelvűek széles körben elkezdjék használni. A nemzetközi, interdialektális kommunikációhoz kifejlesztett helyesírások (pl. 1971-es ábécé, Pan-Vlax, Amerikai Romani ábécé) közül kiemelkedik egy folyamatosan egyre nagyobb teret nyerő változat, amely a nyomtatott könyve-

¹ A tanulmány a K 129378 számú projekt keretében, a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által biztosított támogatás segítségével valósult meg. Ezúton köszönöm Friedl Viktóriának a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét. Írásomat a 2021-ben koronavírus-járványban elhunyt Marcel Courthiade emlékének ajánlom.

ket tekintve egyes országokban már-már szinte kizárólagossá vált. Ez a Marcel Courthiade nevéhez fűződő nemzetközi morfofonematikus romani helyesírási rendszer – melynek nevét a továbbiakban rövidítve „CSc” (azaz Courthiade-script) formában használom – több olyan megoldást alkalmaz, amely más rendszerekre nem jellemző. Ezek közül most kizárólag a magánhangzó-jelölést érintő megoldásokat veszem górcső alá.

2. Történelmi előzmények

A cigány nyelv első, ideiglenesnek szánt írásrendszerét, az ún. Pan-Vlax rendszert a Cigány Világbizottság (*Komitia Lumiaki Romani*) I. Roma Világkongresszusán fogadták el 1971-ben (Arató 2012: 38). Courthiade már az 1980-as évektől kezdve sürgette egy közös, végleges írásmód bevezetését. Erre nem is kellett sokat várni, az előbbi szervezet utódja, az IRU² (*International Romani Union*) szárnyai alatt működő Romani Nyelv Standardizációs Bizottsága (*Komisia vas-i standardizacia e rromane çhibaqiricsc*³) 1990 áprilisában a IV. Romani Világtalálkozó alkalmával egy huszonegy pontból álló határozatot fogadott el, ami rendelkezik egy kifejlesztendő „sztenderd romani nyelv” azon morfofonematikai tulajdonságairól, amelyek érintik az ezzel párhuzamosan létrehozandó helyesírási rendszert is. Ezen túl hangtani sajátosságokat és megkötéseket, valamint bizonyos fejlődési szabályalkotási irányokat és elvi törekvéseket határoz meg. Courthiade egymaga dolgozta ki az ábécét 1984-ben, és többször is megreformálta, az elfogadott határozat pedig már ezzel az írásmóddal készült.

A CSc már az elfogadásakor sem aratott osztatlan sikert, és bár számos követője van, azóta is folyamatos kritika éri. Kínálkozik az alkalom, hogy ezeket a kritikai megjegyzéseket is megvizsgáljam – különösen annak fényében, hogy Magyarországon igen sokan fejezték ki nemtetszésüket tudományos (ld. Tálos 1997) és nem tudományos körökből egyaránt (Choli-Daróczi 1997; Szőcsi 1997; Bari 1999, 2000) –, csakhogy ezek a

² A CSc írásrendszerre többen is a *International Romani Union Standard Alphabet* néven hivatkoznak. Az IRU azonban nyilvános anyagaiban nem használta ezt az ábécét sem most, sem az elmúlt évtizedekben, így véleményem szerint az elnevezés félrevezető.

³ A Courthiade-féle ortográfia segítségével írt adatokat alsó indexbe tett jelöléssel adom meg, pl. *çhavocsc*, minden egyéb nyelvi adatot a CSc-vel való összehasonlíthatóság érdekében nemzetközi tudományos átírásban adok meg, a hangsúly és a magánhangzó-hosszúság jelölésével, pl. *šãvo* 'fiú'.

kritikák részletekbe menően nem foglalkoznak a CSc inherens tulajdonságaival. A téma nemzetközileg is meglepően kevés visszhangot kapott, ismereteim szerint szisztematikus kritikai elemzések nem, mindössze rövidebb bírálatok készültek róla (pl. Friedman 1985, 1995, 1999).

1. táblázat:

A nemzetközi morfofonematikus romani ábécé karakterkészlete

	elsődleges karakterek	helyettesítő karakterek
mássalhangzók	b c é č h d f g h x j k kh l m n p ph r rr ś t th v z ź ž	ɜ
magánhangzók	a e i o u	
morfográfok	q ɕ θ	8
jésítő magánhangzók	ă ě ĭ ǒ ũ	
hangsúlyt jelölő magánhangzók	à è ì ò ù	
középen képzett magánhangzók	ä ë ĩ ö ü	
jelek	- !	

3. A nemzetközi morfofonematikus írásrendszer karakterkészlete

A CSc betűrendszere komplexebb más ábécékhez képest, karakterkészletét több csoportra oszthatjuk (ld. az 1. táblázatot). Az előttes mássalhangzó palatalizációját jelző (jésítő) magánhangzók, a hangsúlyt jelölő magánhangzók, a centralizált (középen képzett) magánhangzók és a morfográfok a hagyományos értelemben vett ábécésorrenden kívül helyezkednek el.

A határozat szerint az elsődleges karakterek mellett két esetben megengedett az ún. helyettesítő karakterek használata, ha valamilyen gyakorlati, tipografikus ok nem teszi lehetővé előbbieik lejegyzését: az IPA karakterei közül átvett ζ (ezh) a cirill \mathfrak{z} (з) betűvel, a görögből kölcsönzött θ (θήτα) pedig a δ (nyolcas) számjeggyel helyettesíthető.

A nemzetközi romani írásrendszernek ugyan hivatalosan nem része, de létezik egy negyedik morfográf is (ld. az 1. ábrát), ennek a jelölése még a jelenlegi legfrissebb, 2019 májusában elfogadott 12.1-es Unicode szabványt támogató betűtípusokkal sincs megoldva. Bár hivatalosan ezen morfográf használata csak a Courthiade által szerkesztett *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik* [Első cigány nyelvű európai szótáram] c. szótárra terjed ki (ld. Courthiade 2009: 9), jellegénél fogva jól illeszkedik a morfográfok sorába.

$$\begin{array}{c} \text{p}\%[\text{n}] \\ \text{mo}[\text{s}] \end{array}$$

1. ábra: Az „elvont” főnevek szuffixumát jelölő „multidialektális” szimbólum

Ez a graféma az elvont főnevek *-pe(n)*, *-be(n)*, *-mo(s)* stb. szuffixumát vonja össze egy karakterben azzal a céllal, hogy a különböző variációkat egy közös szimbólummal lehessen szerepeltetni, hatóköre azonban két okból is korlátozott. Egyrészt a legelterjedtebb szuffixumok mellett a ritkábban előforduló, de az előzőekkel egyenértékű *-pa*, *-pnas* variánsok nem olvashatók ki a szimbólumból, másrészt ezek a szuffixumok bizonyos szemantikai környezetben többszámjelet (pl. *-bena*, *-mata* stb.), valamint esetragot (*-mas*, *maten* stb.) is kaphatnak. A *p* és a *b* karakter együttes szerepeltetése külön érdekesség, hiszen a *p* (thorn vagy þorn) teljesen más funkcióban a latin betűs óangol, az óészaki és az izlandi ábécé egyik betűje, de megtalálható volt a középangol néhány nyelvjárásában is. A középkori Skandináviában is használták, míg szerepét később át nem vette a *th* digráf.

4. A nemzetközi morfofonematikus írásrendszer magánhangzói

A CSc elemzéséhez az IRU által elfogadott határozatot veszem alapul, magyar fordítását azonban nemcsak a romani nyelvű szöveg érthetősége miatt szerepeltetem, hanem annak okán is, hogy a magyar fordítás több esetben különbözik az eredetitől, azt magyarázza, kiegészíti, a homályosságot feloldja, olykor viszont további problémákat generál (ld. Courthiade 2009: 496, 498).

„(4) And-i standardutni čhib isi 5 (pans) vokále: a e i o u, nesave si and-i leksikaqi variácia, ama akaja fenomèna na perel and-i fonètika ja fonològia”.⁴

„A standard nyelvben öt magánhangzó van: a, e, i, o, u, néhányuk lexicális variációt mutat, de ez a jelenség nem a fonetika vagy a fonológia hatáskörébe tartozik.”

⁴ A romani nyelvű írógévelt szövegben a rendelkezések nem lettek sorszámmal ellátva, a magyar és az angol fordítások azonban igen, ezért gyakorlati okokból így hivatkozom rájuk. Az idézeteket változatlan formában adom közre, a nyelvi adatokat nem kurziválom.

A negyedik rendelkezés elsőként használja a *standardutni čhib*_{CSc}, azaz 'szabványosított nyelv' kifejezést, azonban ezt nem definiálja – ne felejtjük el, a határozat címe *I khetani rromani čhib*_{CSc} 'A közös romani nyelv' –, így nem egyértelmű, hogy a két kifejezés ugyanazt, vagy eltérő dolgot jelöl-e. A sztenderd változat repertoárjában megadott öt graféma nem határozza meg pontosan a nyelv magánhangzóit. Jóval célszerűbb lett volna az IPA-jelek alkalmazásával konkrétan megadni a hivatkozott hangokat, hiszen az {a e i o u} betűk különböző hangokat jelölnek különböző nyelvekben, egyes helyesírásokban ugyanaz a graféma számos különböző hangtípus jelölésére szolgálhat.

A romani nyelv sok országban, különféle többségi és kisebbségi nyelvi környezetben élő beszélője a saját nyelvváltozatának használata során jóval több magánhangzót használ, mint az öt betű által sejtetett öt magánhangzó. A CSc alapján a beszélő, aki szeretné elsajátítani a sztenderdet, nem tudja meg, mely öt hangot kellene használnia a *standardutni čhib*_{CSc} alkalmazásakor és melyeket nem.

5. Magánhangzókvantitás

„(20) Nane xarne ta uče vokàle and-i opozicia. Savorre si maškarutne (medium).”

„Rövid és hosszú magánhangzóra épülő ellentét nincs. Minden magánhangzó közepes hosszúságú (medium).”

A szerző részletesebben kifejti a *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik* c. szótárban (ld. Courthiade 2009: 474):

„1.1.5. Elvben a rromani magánhangzók esetében a hosszúság nem számít megkülönböztető jegynek, vagyis nem találunk olyan szópárokat, ahol az egyetlen különbség a magánhangzó-kvantitás (...). Ez a fajta oppozíció a rromaniban csak kivételes esetekben fordul elő, szigorúan lokális jelleggel, a szabály éppen ezzel ellenkező, vagyis bármely lexémában ejthetők a magánhangzók röviden vagy hosszan, anélkül, hogy ez a jelentést megváltoztatná – ilyenkor pusztán regionális vagy egyéni akcentusról beszélhetünk.”

A magyarországi oláh cigány nyelvjárásokban a magánhangzó-hosszúságra épülő ellentét (tehát $\bar{V} \neq V$) nem elhanyagolható, még akkor sem, ha annak szerepe nem hasonlítható a magyarban betöltött szerepéhez, és a fonematikusságát bizonyító minimális párok száma csekély (ld. a 2. táblázatot, Tólos 2007). A magánhangzó-kvantitást a romaniban eredetileg

nem befolyásolják olyan tényezők, mint pl. hangsúly, előző vagy következő szótag magánhangzójának hosszúsága, ezért az esetek legnagyobb részében nem megjósolható, de ezek az általánosságok sem igazak minden egyes romani dialektusra. A magánhangzó-kvantitás jelölése minden Magyarországon használt romani helyesírásban elmarad (ld. Arató 2012). Ennek hiányában a megfelelő kiejtés pusztán olvasással – hasonlóan pl. a román nyelvhez – nem sajátítható el (Tálos 2010).

A romani nyelvben a magánhangzók hossza területeként változik. Egyes nyelvjárásokban, pl. a balkáni oláhigányban és a dél-balkáni csoportokban nincs különbség hosszú és rövid magánhangzó között, azonban az északi, a centrális, illetve a nem balkáni oláhigány dialektusokban – valószínűleg a magyar nyelvvel való hosszú és folyamatos kapcsolattól nem függetlenül – különbséget tehetünk a magánhangzók hossza között. A magánhangzók hossza időnként ingadozó, ezért egyazon szó többféleképp, rövid, félhosszú és hosszú magánhangzóval is ejthető (Tálos 2007: 3). A hosszú magánhangzók egyik oka a kontrahált ejtés kompenzációja, pl. *Dēl* < *Dēvel* 'Isten', vö. *del* 'ő ad'. Az oláhigány beszélőknél azonban gyakori mind a rövid, mind a félhosszú ejtés, pl. a *Dēl*, vagy a *djēs* 'nap' szóban. A monoftongizálódás során is létrejöhetnek hosszú magánhangzók, pl. /av/ → [ā], pl. dél-centrális *āri* < *avri* 'ki-', walesi romani *džunā* < *džunava* 'tudom' (Matras 2004: 60).

Egyrészt érthető tehát az a sztenderd változatot érintő irányelv, mely eltörölni kívánja a számtalan nyelvváltozatból adódó eltéréseket, azonban érdemes fejben tartani, hogy a világon, ezen belül Magyarországon is számos romani nyelvváltozat létezik, amelyben nemcsak eltérő hosszúságúak lehetnek a magánhangzók, hanem valamilyen mértékű kvantitásbeli oppozíció is megtalálható. Másrészt természetesen szó sincs arról, hogy bármely romani nyelvváltozatban előfordulna – beleértve a CSc által preferált normát – az összes magánhangzó félhosszú ejtése.

2. táblázat: Példák a kvantitásbeli oppozícióra (Tálos 2010: 6 alapján)⁵

\bar{V}		\neq	V	
<i>le s̄ap̄enca</i>	'a kapákkal'		<i>le sap̄enca</i>	'a kígyókkal'
<i>la k̄ap̄asa</i>	'a pokróccal'		<i>la kap̄asa</i>	'a kapával'
<i>le b̄al̄enca</i>	'a disznókkal'		<i>le bal̄enca</i>	'a hajjal'
<i>le š̄av̄onca</i>	'a sávokkal'		<i>le šav̄onca</i>	'a savakkal'
<i>le b̄ūk̄enca</i>	'a májakkal'		<i>le buk̄enca</i>	'a falatokkal'
<i>le ḡad̄a</i>	'a ruha'		<i>le gad̄a</i>	'az ingek'
<i>le ḡer̄esa</i>	'a nyavalyással'		<i>le ger̄esa</i>	'a rühvel'
<i>la z̄or̄atar</i>	'az erőtől'		<i>la zor̄atar</i>	'a hajnaltól'
<i>le č̄or̄esa</i>	'a tolvajjal'		<i>(*le čor̄esa</i>	'a szegénnyel'
<i>le p̄or̄a</i>	'a farkak'		<i>(*le por̄a</i>	'a belek'
<i>š̄el̄enca</i>	'kötelekkel'		<i>šel̄enca</i>	'százával'
<i>la k̄uč̄asa</i>	'a pohárral'		<i>(*la kuč̄asa</i>	'a drágával'
<i>m̄an</i>	'már'		<i>man</i>	'engem'

6. Hangsúlyjelölés

„(19) O str̄eso si general agorutno (oxyton). Odothe kaj nane agorutno, sikavel lesqo than i diakritika “gravis”.”

„A hangsúly többnyire az utolsó szótagra esik (oxyton). Ahol ez nem így történik, diakritikus jellel, »tompá ékezettel« jelöljük: à, è, stb.”

A hangsúly jelölésére több nyelvben alkalmaznak ékezeteket. Míg a spanyolban éles ékezet jelzi a hangsúly helyét (pl. *jamás* 'soha', *rápido* 'gyors'), addig az olasz nyelvben, ha jelölik a hangsúlyt, általában tompa ékezetet használnak (pl. *città* 'város', *Mosè* 'Mózes'). A hangsúlynak megkülönböztető szerepe is van egyes esetekben, így minimális párokat is felállíthatunk, pl. olasz *pero* 'körtefa' és *però* 'de', spanyol *papá* / olasz *papà* 'apa' és *papa* 'pápa; krumplic'. A bolgárban szintén általános a tompa ékezet használata az *a*, *ъ*, *o*, *y*, *e*, *u* betűkön a hangsúly jelölésére, de ez elsősorban gyerekkönyvekben és nyelvtankönyvekben használatos, illetve az olaszhoz hasonlóan, megkülönböztető szerepben, pl. *nàpa* 'gőz, pára' és *napà* 'pénz, érme', *вълна* 'gyapjú' és *вълнà* 'hullám'. A bolgárhoz hasonlóan járnak el az ukránban, a ruszinban, a belaruszban és az oroszban, illetve a hangsúly további értelem-megkülönböztető szerepe

⁵ A *le čoresa*, *le porà* csak abban az esetben mondható, ha nincs *r – ř* oppozíció az adott nyelvváltozatban. A *la kučasa* alak rendkívül ritka, leggyakrabban *la kučunasa* forma használatos.

pével találkozunk a francia, norvég és romans nyelvekben is. A CSc megoldása tehát valójában az Európa-szerte alkalmazott ortográfiák egyik fontos megoldásának adaptációja, a mögöttes elvet pedig így fogalmazhatnánk meg: a hangsúly jelöletlen a megjósolható esetekben, az eltéréseket tompa ékezet jelöli.

A helyzet a romani terén azonban sokkal összetettebb. A hangsúly bármely szótagra eshet, helye (a legtöbb nyelvjárásban) nem függ a magánhangzó-hosszúságtól, egyes szabályok pedig elmozdíthatják a helyéről. Nézzünk meg néhány szót – az egyszerűség kedvéért csak háromszótagúakat –, hogy megvizsgáljuk a hangsúly helyét:

a) oxyton (hangsúly az ultimán, azaz az utolsó szótagon): *ćiriklji* 'mádár', *kamipè* 'szerelem, szeretet', *dudulin* 'eperfa, szederfa', *angrustji* 'gyűrű' stb.

b) paroxyton (hangsúly a penultimán, azaz az utolsó előtti – jelen esetben középső – szótagon): *mizmèri* 'dél', *murmùnci* 'temető' (< román *mormânți* pl < *mormânt* sg), *rablòvo* 'rabló', *sastjări* 'gyógyító, orvos', *řobija* 'rabság, börtön', *vonàto* 'vonat' stb.

c) proparoxyton (hangsúly az antepenultimán, azaz az utolsó előtti megelőző – jelen esetben első – szótagon): *kàjgodi* 'mindenhol, mindenhová', *tèmlica* 'tömléc, börtön' (< román *tèmnija*), *vàrisar/vàresar* 'valahogyan' stb.

Mint az a példákon is látszik, a hangsúly helye nem kötött, ráadásul számos esetben az is befolyásolja, hogy az átadó nyelvben melyik szótagra esett a hangsúly, így pl. *kòkalo* 'csont' (< görög *κόκαλο*), *nùvero* 'felhő' (< román *nùvăr*),⁶ *pètalo* 'patkó' (< görög *πέταλο*), *àndjelo* 'angyal' (< görög *ἄγγελος*) stb., de *destò* 'nyél, markolat, foglalat' (< perzsa *dāste* < kl. perzsa *dasta*), ahogy az is, hogy az átadó nyelvben a szó stabil vagy mobil akcentusparadigmájú-e. Tehát azokban a szavakban, melyek kontrasztív hangsúllyal rendelkező nyelvből származnak, a romani megőrzi a hangsúlyt (hacsak nincs különösebb oka arra, hogy megváltoztassa), míg ahol a hangsúly automatikus – a térségben csak a cseh, szlovák és a magyar ilyen – ott a romani a késői, felszínhez közeli szabállyal adja meg annak jelöletlen helyét.⁷

⁶ A magyarországi beszélők egy része ezeket a 'σσο szerkezetű szavakat újabban *-ura* ~ *-uri* többesszámmal látja el, pl. **nùverura*.

⁷ Tólos Endre szóbeli közlése.

Egyelőre nincsenek tudományos igényű statisztikák, melyek alapján megmondhatnánk, hogy a stabil és a mobil szóképzésben hány százalékban esik a hangsúly az utolsó szótagra – az ingadozásról nem is beszélve –, mindenesetre az a kijelentés, hogy a hangsúly többnyire az utolsó szótagra esik, csak az ind eredetű stabil szóképzésre lehet igaz, hiszen ma már a környezeti nyelvekből kölcsönzött, mássalhangzóra végződő szavak hangsúlytalan magánhangzó-végződést kapnak a cigányban. A stabil szóképzés pedig nemcsak, hogy töredékét képezi a romani nyelv lexikai elemeinek, hanem a részaránya is gyorsan és folyamatosan csökken a mobil (bolgár, román, magyar, szlovák stb. eredetű) szóképzés javára.

A határozat nem tisztázza, hogy azokban az esetekben, mikor a szó hangsúlya elmozdul, a CSc használata során az ékezet is követi-e, pl. *rakloc_{CSc}* 'nem cigány fiú', *gav_{CSc}* 'falú', de **raklëç_{CSc}* 'fiúval', **gavên-θar_{CSc}* 'falvaktól'. A várakozásokkal ellentétben nem kell követnie, ugyanis a Courthiade által szerkesztett *Morri angluni rromane çhibăqi evroputni lavustik* gyakorlata az, hogy a szavak szótári alakját kell alapul venni és nem a ragozottat, ezért a helyes alak *raklëç_{CSc}* és *gavênθar_{CSc}*. Ez a megoldás azonban többletterhet ró a felhasználóra, hiszen írás közben a szó ragozott alakjának használata mellett az éppen nem alkalmazott nominatívuszi hangsúlyviszonyokat is fejben kell tartania. Ami ennél is nagyobb probléma, hogy a hangsúlyjelölésnek a ragozás során történő lehetséges kontrasztív funkciója ezzel elvész, pl. *Žuža Voc* 'Zsuzsa!' ↔ *e Žuža Nom* 'Zsuzsa' ↔ *la Žužà* 'Zsuzsát', de mint látható, a kontrasztáló alakok környezete egyébként is feleslegessé teszi a hangsúly jelölését.

Felmerül azonban egy elméleti probléma is: kérdéses, hogy a romani helyesírásban egyáltalán szükség van-e a hangsúly jelölésére, ha az írásrendszer komplexitását növeli, de gyakorlati haszna nemigen mutatkozik. Ezt támasztja alá, hogy a gyakorlati (tehát nem a tudományos, elsősorban a nyelvészetben használt) írásmódok nem jelölik a hangsúlyt, amely szoros összefüggésben van azzal a ténnyel, hogy a beszélők részéről ilyen igény nem fogalmazódott meg.

7. Palatalizáció

„(8) I prejotizàcia sikavel pes e çirikleça ””.

„A prejotizációt (előjésítést) a ˇ jel (çiriklo) jelöli.”

A CSc egyik alapvető újítása az úgynevezett „előjésítő”, más néven „prejotizációs” magánhangzók bevezetése. Ezt részletesen magyarázza a szótár (ld. Courthiade 2009: 475):

„1.2.6. (...) Ezek a fonémák némiképp módosítják egyes előttük álló mássalhangzó, nevezetesen a t, d, n, l ejtését. A magyar fülnek ez nem okoz problémát, azt mondhatjuk, hogy a *tă, tĕ, tĭ, tŏ, tŭ* ejtése *tyá, tyé, tyi, tyo, tyu*. Ugyanez mondható el a *dă, dĕ, dĭ, dŏ, dŭ*, valamint a *nă, nĕ, nĭ, nŏ, nŭ* fonémakapcsolatokról, amelyeknek ejtése rendre *gyá, gyé, gyi, gyo, gyu*, illetve *nyá, nyé, nyi, nyo, nyu*. Igaz ez a j-sítő magánhangzó előtt álló l-re is, amelynek kiejtése lehet *lyá, lyé, lyi, lyo, lyu*, vagy *ljá, ljé, lji, ljo, lju*, ezek tehát szabad ejtési variánsok.”⁸

A prejotizációs jelhez hasonló megoldások ma már csak elvétve jellemzik az európai nyelvek helyesírásait, ez alól kivétel a cseh *ě*, mely az egykori palatalizáló [jɛ] fonéma maradványa, így a [jɛ, cɛ, jɛ] írásmódja *dĕ, tĕ, nĕ* (vö. szlovák *d'e, t'e, ňe*), a [bjɛ, pjɛ, vjɛ, fjɛ] írásmódja pedig *bĕ, pĕ, vĕ, fĕ* (vö. szlovák *bje, pje, vje, fje*). A CSc ortográfia ezen eleme tehát nem egyedülálló, de nem is túl gyakori szokást igyekszik meghonosítani a romaniban, amelynek alkalmazása a palatalizációt tekintve négy esetben ütközik nehézségekbe.

Az egyik, meglehetősen gyakori eset, ha a beszélő nyelvváltozatára nem jellemző a palatalizáció. Ebben az esetben minden nehézség nélkül el tudja olvasni az írásmódot palatalizáció nélkül, pl. *butĭ*_{CSc} [bu'ti] 'munka', *vorbindām*_{CSc} [vorbin'dam] 'beszéltünk'. Fordítva azonban nem működik; helyes szöveget csak akkor fog tudni előállítani, ha az összes szó sztenderd írásmódját megtanulja, hiszen a saját nyelvváltozatának birtokában nem tudhatja, hogy más nyelvjárásokban melyik hang palatalizált, és melyik nem. A CSc-t használó szótárakban a szavak nagy részében hiányzik a palatalizáció jelölése, pl. **du(l)mut*_{CSc} 'régen', **postin*_{CSc} 'prém', **bengalo*_{CSc} 'ravasz' alakok szerepelnek a várt *dŭ(l)mut*_{CSc}, *postĭn*_{CSc}, *bengălo*_{CSc} formák helyett (vö. Courthiade 2009).

Egy másik – szintén gyakori – eset, amikor a palatalizált mássalhangzót követő magánhangzó a hangsúlyos, ezért a prejotizáció és a hangsúly

⁸ Újra kiemelném, hogy a leírásban szerencsésebb lett volna az IPA jelekkel történő hangleírás, ráadásul az eredeti, Szegő László-féle írásmódban a *j* hang jele és a palatálisok légységjele is épp *y* volt (Szegő 1983), ami a gyakorlatban egyáltalán nem lelt követőkre Magyarországon (lásd Arató 2012: 38).

jelölése egybeesne, pl. *lindra* ~ *ljindra/ljindri* 'álm', *luma* ~ *ljuma* 'világ' stb. Csak elméletileg jelenthetne megoldást a tudományos írásmódból átvett módszer, a két ékezet egymás fölé operálása: **lùma*_{CSc}, a gyakorlatban ez kivitelezhetetlen, és a határozat sem rendelkezik ilyesmiről. Másik megoldást az jelenthetne, hogy ezekben az esetekben csak a prejotizációt jelölnénk, a hangsúly jelölése elmaradna. De ez újabb problémát generálna, hiszen a jelöletlen hangsúly a CSc szabályai alapján az utolsó szótagra esik. Ebből adódóan ezt a megoldást a határozat is elveti:

„(3) Jekh grafèma ja diakritika šaj te ovel la numaj jekh fùnkcia.”

„Egy graféma és diakritikus jel csak egy funkciót tölthet be.”

A határozat és a szótár nem javasol megoldást, azonban a *Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik* gyakorlata alapján azt figyelhetjük meg, hogy a hangsúly jelölése mindig elsőbbséget élvez az előjésítéssel szemben, ugyanis a *lindra*_{CSc}, *lùm[i]a*_{CSc} alakok szerepelnek a szótárban. Ez a megoldás természetesen a palatalizáció jelölési szabályainak megsértésével jár. Tanulságos, ezért érdemes megvizsgálni, hogy a CSc-t használó szerzők köre hogyan (nem) tudta megoldani a (logikailag lehetetlen) feladatot (ld. a 3. táblázatot):

3. táblázat:

A 'világ' szó írásmódja különböző, CSc-t használó forrásokban

CSc	Forrás
<i>lùm[i]a</i>	Courthiade 2009: 229
<i>lùmă</i>	Sarău 2000: 126
<i>lum(i)a</i>	Koptová 2011: 733
<i>lumija</i>	Haliti 2011
<i>lùmja</i>	Yusuke 2018: 139

A *lum(i)a*_{CSc} esetében a hangsúly és a prejotizáció jelölése is elmarad, a *lùmja*_{CSc} alakban a hangsúly helyesen szerepel az első szótagon, de az első magánhangzó prejotizációja hiányzik a már tárgyalt okok miatt. Érdekesebb azonban, hogy a szótagzáró magánhangzót is palatalizálva használja, de nem a CSc szabályainak megfelelően. A *lumija*_{CSc} használata esetén felmerül, hogy a szerző tudatosan különböztette meg a VjV helyzetet a C_[+glide] helyzettől, de erről nincs szó, más szavak írásmódja alapján a szerző egyszerűen megfeleltetett a prejotizációs magánhangzók

használatáról. A *lùmă*_{CSc} alakban nincs prejotizáció az első magánhangzón, a többi funkció azonban rendben lenne.

Ezekből a példákból, véleményem szerint, három dologra következtethetünk:

(1) Az idézett szó annak ellenére szerepelt az idézett öt forrásban öt-féleképp, hogy az írásrendszer célja épp az, hogy az ilyen és ezekhez hasonló különbségeket elfedje, sőt, a szerzők minden bizonnyal úgy gondolták, az általuk használt forma megegyezik a többiekével, azaz a „közös” és „egységes” írásmódot alkalmazzák.

(2) Nemhogy a nyelvhasználók széles köre, de még a képzett szakemberek sem tudják a CSc-t „helyesen” használni, mert szabályai rendre ellentmondanak egymásnak, ezért a helyes használata lehetetlen.

(3) A nyelvhasználó tudása és memóriája véges, ezért nem állhat módjában, hogy az összes dialektális variáció lehetőségét ismerje, mindezek fejben tartása pedig kivitelezhetetlen.

(4) A **lùm[i]*_{CSc}, **lum(i)*_{CSc}, **lùmja*_{CSc} *lùmă*_{CSc}, *lumija*_{CSc} alakok a CSc szabályai szerint mind hibásak, hiszen az {u} és az {a} grafémáknak is prejotizációs magánhangzóknak kellene lenniük, azonban a **lùmă*_{CSc} írásmód egyrészt nem tenné lehetővé a hangsúlyjelölést, másrészt figyelmen kívül hagyná azt aényt, hogy a szó diftongussal is ejtethető, amit a **lùm[i]*_{CSc}, **lum(i)*_{CSc} alakok is sugallnak. A CSc szabályai alapján a legmegfelelőbb alak a **lùm(i)ă*_{CSc} lenne, mely „csak” a hangsúlyjelölés rendelkezéseit sérti meg – mindezek azonban kellően rámutatnak a rendszer használhatatlanságára és az írásképek egyébként rendkívül zavaró mivoltára egyaránt.

A harmadik nehézséget az okozza, hogy bár léteznek olyan romani nyelvjárások, amelyekben a palatalizált hangok csak magánhangzó előtt fordulhatnak elő, a magyarországi nyelvváltozatok döntő többségükben nem tartoznak ezek közé. Épp a legelterjedtebb magyarországi lovári, cerhári, csurári stb. nyelvváltozatot beszélők használnak olyan szavakat, mint *papinj* 'liba', *phenj* 'lánytestvér', *pittj* 'csepp', *hodj* 'hogy' stb. Mivel ezekben az esetekben a palatalizált mássalhangzókat nem követi magánhangzó, amin a prejotizációt jelölni lehetne, a palatalizált mássalhangzóra végződő szavaknak írása lehetetlenné válik, amennyiben a nyelvhasználó szeretne megfelelni a CSc szabályainak.

A negyedik gondot azok a szavak generálják, amik az átadó nyelvben is tartalmaznak palatalizációt, és ezt a romani is megtartotta, pl. *batü-vo*_{CSc} (< magyar *batyu*), *vitäzo*_{CSc} 'vitéz' (< román *viteáz*), *näm*_{CSc} 'rokon' (< román *neam*) stb. Ebből ugyanis az következne, hogy azokban a nyelvváltozatokban, amelyekben nem jellemző a palatalizáció, ezeket depalatalizáltan, *[batuvo], *[vitazo], *[nam] alakban ejtenék, de a valószínűségben ezek nem lehetséges kimenetek. Az első két szó esetében felmerül egyébként a prejotizáció és a hangsúly korábban már tárgyalt egymás mellé kerülése is. A szótár magyarázata ekképp folytatódik (Courthiade 2009: 475):

„1.2.6. (...) Megjegyzendő, hogy Magyarország majdnem minden régiójában a dorzális hangok: a k, a g, és a kh {ty}-vé, {gy}-vé és {tyh}-vá változik az inflexszel rendelkező magánhangzó előtt (ä, ö etc.) pl. *šukärel* 'szárít' {suklyarel}, vagy {sutyarel}, (...) *makhä* 'legyek' {makhya}, vagy {matyha}:

kä, kë, kī, kö, kü: tyá, tyé, tyi, tyo, tyu vagy kyá, kyé, kyi, kyo, kyu
gä, gë, gī, gö, gü: gyá, gyé, gyi, gyo, gyu vagy dyá, dyé, dyi, dyo, dyu
khä, khë, khī, khö, khü: thyá, thyé, thyi, thyo, thyu vagy, khyá, khyé, khyi, khyo, khyu”

A megfogalmazás nem elég pontos, ugyanis a jelenség a dorzális hangok egy részére igaz (/k/, /g/, /k^h/), de nem minden dorzális hangra; nem véletlenül maradt ki a sorból az /x/ veláris frikatíva. A 'legyek' jelentésű szó írásmódja Magyarországon az oláh cigány dialektusokban *măcă*, a kimenet tehát nem csak a felsoroltak közül lehetséges. Egyes dorzális hangok valóban megváltoznak, azonban a dunántúli lovári beszélők között az inflexszel nem rendelkező magánhangzó előtt is megváltozhatnak, pl. *bitjinël* < *bikinël* 'elad', *tjiravël* < *kiravël* 'főz', de ezek a CSc helyesírás szerint *bikinel*_{CSc}, *kiravel*_{CSc} alakban írandók.

8. Centralizált magánhangzók

„(5) And-i standardutni čhib nane centrisarde vokäle. Araklön numaj and-e tēkste dialektenqe karatereča. Atōska sikaven pe duje viramençar: “ (ä sar rumänikane ä thaj ö ta ü sar and-i germanikani čhib).”

„A standard nyelvben nincsenek középen képzett magánhangzók. Csak egyes nyelvjárások szövegeiben találhatóak meg, ezt két ponttal (umlauttal) lehet jelölni: ä (mint a román â, az orosz ъ, a lengyel y, a

török *i* stb.), *ë* (mint a román *ă*, a bolgár *ѣ*, az albán *ë* stb.), valamint *ö* és *ü*, a német (vagy magyar) nyelvhez hasonlóan.”

A határozat tehát annak ellenére trémával jelöli a centralizált magánhangzókat (*ä, ë, ï, ö, ü*) az írásrendszerben, hogy azok a sztenderd változatban nem léteznek. Példákat is felhoz, azonban egy közülük nem egészen illik a sorba: a magyar *ö* /*ø*/ előtt képzett kerekített magánhangzó. A centralizált magánhangzók jelölésének szükségességét a szótár függeléke így magyarázza (ld. Courthiade 2009: 475):

„1.2.7. Használatos az *ï* és az *ë* betű is, különösen a román eredetű szavakban. A román [â] szerint ejtendő, és azokban a nyelvváltozatokban, amelyekben standard [i]-t ejtenek, ez pedig azt mutatja, hogy a *k* és a *g* nem változik {*ty*}-vé és {*gy*}-vé előtte, hanem {*k*} és {*g*} marad, például: *kînzal* 'elzsibbad' [kînzal] vagy [kinzal], nem pedig {*tyînzál*}, *kîmpo* 'föld (terület)' *kîmpo* vagy *kimpo*, nem pedig {*tyimpo*} vagy *gîndinel* 'gondolkodik' [gîndinel] vagy [gindil], nem pedig [gyindil].”

Ez a megoldás is számos kérdést hagy megválaszolatlanul. Az bizonyos, hogy a romani nyelv több nyelvjárásában /*i*/ > /*ï*/ hangváltozás következett be, pl. román *a gândi* 'gondolni' > romani *gîndil* 'gondol' > *gindil*. Ezekben az esetekben a /*k*/ és a /*g*/ hang etimologikus okokból nem palatalizálódhat – ezt azonban a helyesírás a korábbi rendelkezések alapján sem engedte volna meg, hiszen ahhoz jésítő magánhangzót kellett volna használni, azaz **gîndil*_{CSe}, **kîmpo*_{CSe}, **kînzal*_{CSe} stb.

A helyzetet bonyolítja, hogy a román /*i*/ kimenete a romani egyes nyelvjárásaiban az /*i*/ mellett /*a*/, /*e*/, /*o*/, /*u*/ is lehet, pl. *randunika* '(füst)fecske' (< román *rândunică*), *hertija* 'papír' (< román *hârtie*), *dòlma* 'part' (< román *dălmă* 'mezsgye'), *vùna* 'ér' (< román *vână*). Ha megnézzünk néhány olyan példát, amelyeknél a kimenet /*i*/, vagy /*u*/, azt látjuk, hogy a centralizált magánhangzók jelöltsége vagy jelöletlensége nem egységes a szótárban (l. a 4. táblázatot). Egyes szavakban jelölt a centralizált ejtés lehetősége (*rrîma*_{CSe}, *stîngo*_{CSe}), más szavaknál jelöletlenül marad, és ez nem függ hangváltozás kimenetétől.

4. táblázat:

Példák a centralizált magánhangzók jelölésére a CSc írásrendszerben

hangváltozás	CSc	tudományos átírás	román forrás	
i > i	<i>rrima</i>	<i>rìma</i>	<i>ràmã</i>	'giliszta'
	<i>cincãri</i>	<i>cincãri</i>	<i>încãr</i>	'szúnyog'
	<i>rito</i>	<i>rîto ~ rîto</i>	<i>rât</i>	'rét'
i > u	<i>stîngo</i>	<i>stûngo</i>	<i>stâng</i>	'bal'
	<i>sûnto</i>	<i>s(y)ûnto</i>	<i>sfânt</i>	'szent'
	<i>mûca</i>	<i>mûca</i>	<i>mãțã</i>	'macska'

A centralizált magánhangzók jelölésének módja ezen felül ugyanazt a problémát is felveti, amit a palatalizáció- és a hangsúlyjelölés egymás mellé kerülése esetében már láttunk, pl. *gîndo* 'gond' (< román *gând*). A két ékezet egymás fölött a gyakorlati életben nem praktikus: **gîndo*_{CSc}, itt újra megoldás lehetne csak a centralizált magánhangzót jelölni, a hangsúly jelölésének elhagyása mellett. Mivel azonban a 3. szabály tiltja, hogy egy ékezetnek egynél több funkciója legyen, így ez ebben az esetben sincs megengedve. A hangsúly jelöletlensége pedig azt eredményezné, hogy a hangsúly az ultimán van, ami viszont szintén hibás kimenetet eredményezne. A *Morri angluni rromane çhibãqi evroputni lavustik* gyakorlatában a középen képzett magánhangzó jelölése mindig elsőbbséget élvez a hangsúllyal szemben, így a *gîndo*_{CSc} alak szerepel a szótárban. A jelöltség fontossági sorrendje tehát a következőképp írható fel:

1. centralizált magánhangzó; 2. hangsúly; 3. palatalizáció

Érthető a határozatot képviselők azon célkitűzése, hogy a sztenderdizált nyelvváltozat lehetőleg ne tartalmazzon olyan elemeket, amelyeket kizárólag egy szűk réteg ismer, illetve használ. Ha azonban a magyar fordítás kiegészítéseként szereplő (pontosabban a romani változatból hiányzó) példaként hozott nyelvek (román, bolgár, albán stb.) centralizált magánhangzóit megnézzük, láthatjuk, hogy nem arról van szó, hogy kevesen ismerik és használnák ezeket a hangokat, hiszen jelenleg Romániában, Oroszországban, Lengyelországban, Bulgáriában, valamint Magyarországon és Németországban él megközelítőleg a világ cigány népességének a fele, így arról semmiképp nincs szó, hogy a középen képzett magánhangzókat csak egy marginális kisebbség használná.

9. A nemzetközi morfofonematikus romani írásmód hatóköre

Az előző fejezetekben vázolt kérdések egy összetettebb problémára is felhívják a figyelmet. A határozat nem konkretizálja, hogy meghozatalakor pontosan mi volt a döntéshozók szándéka, azaz ad-e módot a dialektális sokféleség megtartására és megjelenítésére ez az írásmód, vagy redukálja azt, és ha igen, milyen mértékben. Ezzel kapcsolatban több, egymásnak ellentmondó álláspont is érezhető az elmúlt évtizedek során mind írásban, mind a romani nyelvről szóló különböző diskurzusokban. Ezekből körülbelül négy fő irányvonal körvonalazódik a közösségek nyelvhasználatába való beavatkozás tekintetében a „lazábbtól” a „szigorúbbig”:

- a) a határozat szerint a nemzetközi romani ortográfia összekötő kapcsolatként funkcionálhat a különböző írásrendszereket használók számára akkor, mikor ennek a kommunikáló felek szükségét érzik, de egyebet a határozat nem érint;
- b) szükség lenne megteremteni a sztenderdizált romanit, annak ábécéjét, nyelvtanát, helyesírási szabályait és szókészletét, tehát egy olyan nyelvjárások feletti nyelvet, amely több meglévő dialektusból táplálkozva nemzetközi összekötő nyelvváltozatként funkcionálhat a nemzetközi cigányság számára, de sem a lokális beszélt, sem a lokális írott nyelvi hagyományokat nem érintenék ezek a célkitűzések;
- c) a sztenderdizált romani ábécé, nyelvtan, helyesírás és szókészlet szükségessége mellett minden (nem sztenderd) romani dialektust is csak a sztenderd ábécével (CSc) kellene írni, azonban a beszélt (intra-dialektális) nyelvi hagyományokat a határozat aktívan nem kívánja befolyásolni, hiszen a cél az interdialektális kommunikációban észlelhető írásbeli különbségek elfedése;
- d) nemcsak, hogy szükség lenne megteremteni a sztenderdizált romanit, annak ábécéjét, nyelvtanát, helyesírását és szókészletét, hanem az egyes dialektusok írásbeli és szóbeli kommunikációját is a sztenderdhez kellene igazítani, meg kellene teremteni a sztenderdizált romani nyelv különböző nyelvi szintjeit. Minden egyéb romani nyelvváltozat is kizárólagosan a közös írásmóddal lenne írandó.

A tapasztalat az – noha erre, mint említettem, főképp Magyarországon nem érkezett megfelelő mennyiségű és minőségű írásos vélemény, leszámítva a 2. fejezetben idézett negatív reakciókat –, hogy ma Magyarországon számos konferencián, műhelybeszélgetésen is az „a” forgatókönyvet támogatják a nyelvet beszélő értelmiségiek, és úgy gondolják, hogy az elfogadott határozat ezt az irányt képviseli. Ennek is tudható be, hogy általában nemcsak, hogy nem támogatják a CSc magyarországi használatát, hanem úgy vélik, minden olyan kérdéssel és problémával, amely a CSc-t érinti, felesleges behatóbban foglalkozni.

A határozat 5. pontja azonban épp a CSc alkalmazását tárgyalja nem sztenderd nyelvváltozatban írt szövegekre, így az IRU és az aláírók a különböző országok nevében valójában a „c”, vagy a „d” forgatókönyvet támogatták. Utóbbit, azaz a „d” forgatókönyvet látszik bizonyítani többek között Andrzej B. Lewkowicz az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi, Történeti, Nyelvészeti és Kulturális Konferencián tartott előadása is (Lewkowicz 1994), aki maga is a Romani Nyelv Standardizációs Bizottságának tagja, a huszonegy pont egyik aláírója. A „d” forgatókönyvet látjuk megvalósulni az elmúlt években megjelent romani nyelvű kiadványokban is, melyek helyi dialektusban íródtak, de nyelvtanuk és lexikai anyaguk gyakran vegyült a sztenderd nyelvváltozattal, írásmódjuk pedig a CSc-t követte (l. Sarău 2000a, 2000b; Paćaku 2004; Rézműves 2006; González – Ortega 2011; Haliti 2011; Haliti et al. 2012; Koptová – Koptová 2011; Yusuke 2018). Egyik mű ortográfiát érintő választása sem a véletlen műve, ugyanis valamilyen mértékben és különböző (szerkesztői, lektori vagy mentori) minőségben Marcel Courthiade mindegyik kiadvány készítésében aktívan közreműködött.

10. Összegzés

A nemzetközi morfofonematikus romani írásmód olyan többé-kevésbé ismert megoldásokat igyekszik a romani nyelvre adaptálni, amelyek más nyelvekben régi hagyományt képviselnek, legitimitásukat akár több évszázados folyamatos használat garantálja. A romani nyelvben való alkalmazhatóságuk azonban kutatásom alapján megkérdőjelezendő, hiszen nehézkesnek vagy feleslegeseknek tűnnek. A szakemberek és a nyelvhasználók egybehangzó véleménye szerint a „helyettesítő karakterek” és a „morfográfok” használata olyasmi, aminek nemigen lenne keresnivalója egy gyakorlati helyesírásban, miközben az CSc írásképe egybehangzó állítások szerint is zavaró. A hangsúlyjelölés következetlen rendszere

nem praktikus, felesleges terhet ró a nyelvhasználóra, miközben előnyei nem mutatkoznak meg. A palatalizációt jelölő gyakorlat több olyan nehézséggel jár, melyek újabb és újabb problémákat generálnak, ráadásul ezek között olyanokat is találunk, amelyek a rendszer hibájának tekinthetők, és nincs rájuk megoldás. A centralizált magánhangzók jelölése pedig nemcsak további gyakorlati nehézségeket okoz, de olyan elméleti kérdéseket is felvet, melyek a vizsgált ortográfiai rendszer hatókörét feszegetik. Bár a nemzetközi morfofonematikus romani ortográfia használatát Magyarország és Ausztria mindaddig visszautasította, amennyiben tovább növekszik azon személyek és csoportok száma, akik minden nyelvváltozatra ezt az írásrendszert kívánják alkalmazni, hibáinak orvoslása jóval sürgetőbbé válik.

Irodalom

- Arató Mátyás (2012), A romani nyelv helyesírásának fejlődése és sztenderdizációs problémái. In: Trendl Fanni – Cserti Csapó Tibor (szerk.), Romológia „akkor és most” – romológusok első szakmai konferenciája. Gypsy Studies – Konferenciák 28. Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 32–44.
- Bari Károly (1999), Cigány folklór – Magyarország, Románia. Gypsy folklore – Hungary, Romania (10 CD + Kísérőfüzet). Magánkiadás, Budapest.
- Bari Károly (2000), Cigány folklór II. Amaro Drom 2000/8.
- Courthiade, Marcel (2009), Morri angluni rromane čhibăqi evroputni lavustik. Fővárosi Önkormányzati Cigány Szociális és Művelődési Módszertani Központ – Romano Kher, Budapest.
- Choli-Daróczy József (1997), Üzenet. Amaro Drom 1997/10.
- Friedman, Victor A. (1985), Problems in the codification of a Standard Romani literary language. In: Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings. Gypsy Lore Society, North American Chapter, New York. 56–75.
- Friedman, Victor A. (1995), Romani standardization and status in the Republic of Macedonia. In: Matras, Yaron (ed.), Romani in contact. The history, structure and sociology of a language. John Benjamins, Amsterdam. 177–189.
- Friedman, Victor A. (1999), The Romani language in the Republic of Macedonia: status, usage, and sociolinguistic perspectives. Acta Linguistica 46/3–4: 317–339.
- González, Nicolás Jiménez – Cañadas Ortega, Araceli (2011), Sar San? ¿Cómo estas? Rromani čhibăqo kŭrso. Fundación Instituto de Cultura Gitana, Madrid.
- Haliti, Bajram (2011), Srpsko–romski rečnik – sa gramatikom i pravopisnim savetnikom. Prometej, Novi Sad.

- Haliti, Bajram – Jurič, Petra – Nikolovski, Gjoko – Đonlić, Hazemina (2012), Slovensko–romski slovar. Slovenikano–Rromano alavari. Frekvenca, socialno-kulturno združenje nemirnih in aktovnih, Maribor.
- Koptová, Anna – Koptová, Martina (2011), Slovensko–rómsky, rómsko–slovenský slovník. LAGARTO s. r. o., Košice.
- Lewkowicz, Andrzej B. (1994), Obstacles in language communication among Gypsies (Roms) and perspective of the development of the Gypsy (Romani) language. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.), Cigány néprajzi tanulmányok 2. – Studies in Roma (Gypsy) ethnography. Magyar Néprajzi Társaság – Mikszáth Kiadó, Salgótarján. 212–217.
- Matras, Yaron (2004), Romani: a linguistic introduction. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pačaku, Kujtim (2004, Lavustikorri. Bro-Ngo „Iniciativa 6”, Prizren.
- Rézműves Melinda (2006), O čorro rrom taj o borzo. Rromane paramiči. Cigány mesék. Cigány Ház – Romano Kher, Fővárosi Önkormányzat, Budapest.
- Sarău, Gheorghe (2000a), Limba romani. Editură didactică și pedagogică, București.
- Sarău, Gheorghe (2000b), Dicționar rrom–român. Dikcionaro rromano–rumunikano. Dacia, Cluj-Napoca.
- Sumi, Yusuke (角 悠介) (2018), ニューエクスプレス ロマ(ジプシー)語 (New express Roma (Gypsy) language. Hakukuisha, Tokyo.
- Szegő László (szerk.) (1983), Cigányok – honnét jöttek, merre tartanak? Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Szőcsi Anna (1997), Tudnak-e cigányul a magyarországi cigány fordítók? Amaro Drom 1997/11: 20.
- Tálos Endre (1997), Nem az írás teszi a nyelvet. Szerény észrevételek a cigány írástervezetekkel kapcsolatban. Amaro Drom 1997/10: 23–24.
- Tálos Endre (2007), A magánhangzóhosszúság szerepe a cigány fonológiai rendszerében. [Kézirat.]
- Tálos Endre (2010), Recenzió Papp János: Sityu romanes! c. könyvéről. [Kézirat.]